

B. JANSSENS

De grenzeloze barmhartigheid Gods in het laatste oordeel

1. *Vraagstelling*

Barmhartigheid is een kernwoord binnen het Evangelie van Gods genade. Daarom kan dit woord dan ook op elk terrein van de theologie meespreken¹. In dit artikel wil ik pogen het begrip: barmhartigheid ter sprake te brengen binnen het verband van de eschatologie, in concreto de theologie van het laatste oordeel.

In zijn encycliek *Spe salvi* (2007)² wijdt paus Benedictus XVI enkele belangrijke alinea's (nr. 41-48) aan de hoop op het eeuwig leven. Hij komt in deze context ook heel expliciet te spreken over het laatste oordeel. Hij constateert dat in de negentiende en aanvankelijk in de twintigste eeuw de interesse voor dit onderwerp erg verbleekt was. Binnen de eschatologie ging bij voorkeur de aandacht uit naar het zielenheil van de individuele gelovige. Toch, zo stelt de paus, was het laatste oordeel niet helemaal uit het blikveld van de theologie verdwenen.

Langs een totaal onverwachte weg is in het kielzog van de tweede wereldoorlog een nieuwe interesse gewekt. Tegen de achtergrond van de totalitaire ideologieën van communisme en fascisme is binnen de westerse filosofie de vraag gesteld of er wel gesproken kan worden over een uiteindelijke zin van de mensheidsgeschiedenis. Vooral de gruwel van de Holocaust heeft deze kwestie in alle hevigheid verscherpt. Kenmerkend is dat voornamelijk denkers van joodse origine de theodiceevraag weer opnieuw onder de aandacht gebracht hebben: hoe kan een almachtige goede God zulke beestachtige misdaad binnen zijn schieping toelaten?³

De meesten van deze filosofen vormden samen de "Kritische Theorie of Frankfurter Schule": een neo-marxistische maatschappijkritiek, enerzijds overtuigd atheïstisch, anderzijds vanuit een joods "messianisme" gehecht aan het oudtestamentisch motief van de exodus: kunnen wij uit

1 Vgl. Walter Kardinal Kasper, *Barmberzigkeit. Grundbegriff der Evangeliums – Schlüssel christlichen Lebens*, Freiburg 2012. Paus Franciscus prees dit boek aan in een van zijn eerste Angelustoespraken.

2 Benedictus XVI, Encycliek *Spe salvi*, 30 nov. 2007 (vertaling N. Stienstra m.m.v. drs. N. Schnell pr.)

3 Vgl. Johann Baptist Metz (red.), *"Landschaft aus Schreien". Zur Dramatik der Theodizeefrage*, Mainz 1995; Klaus von Stosch, *Theodizee*, Paderborn 2015.

deze kapitalistische maatschappij (m.n. ook een consumptiemaatschappij met al haar versluierde verslavende verleidingen) wegtrekken naar een land van vrijheid, vrij van alle heersende onderdrukking⁴.

In deze samenhang komt de vraag boven: is er eigenlijk wel op deze aarde een ultieme gerechtigheid mogelijk? Of anders in de veel geciteerde woorden van Max Horkheimer: hoe te denken over “het verlangen dat de beul zal triomferen over zijn onschuldig slachtoffer?”⁵. Paus Benedictus haalt overigens in zijn encycliek niet alleen deze vraagstelling van Horkheimer aan, maar verwijst ook naar diens meer bekende collega Theodor W. Adorno.

Volgens deze Adorno veronderstelt werkelijke gerechtigheid het bestaan van een wereld “waarin niet alleen het bestaande lijden ongedaan gemaakt zou worden, maar ook het onherroepelijke verleden herroepen zou worden”⁶. Dat betekent echter dat er geen gerechtigheid zou zijn zonder een opstanding van de doden. Een dergelijke verwachting veronderstelt immers “de opstanding van het vlees”. Woorden uit een atheïstische mond. Woorden die tevens theologisch te denken geven!

Het ligt voor de hand dat christelijke theologen zich door deze in wezen eschatologische vragen uitgedaagd wisten. Aan katholieke zijde in een zogenaamde “Na-Auschwitztheologie” ging met name iemand als Johann-Baptist Metz de discussie aan⁷. Deze theologen namen gretig deze uitdaging aan, te meer dat hun filosofische opponenten hun eigen grenzen leken te overschrijden in hun provocatief antwoord op de vraag: “Is er ultieme gerechtigheid mogelijk?” Hun antwoord: “Neen, die is er niet. Tenzij er een God bestaat die slachtoffers en daders alsnog uit de dood doet opstaan en alsnog een laatste oordeel voltrekt”; met dan hun conclusie: “maar die God is er niet!”.

De christelijke theologie kon na deze opmerking uiteraard er niet meer het zwijgen toe doen. Wat is nu hún antwoord? In grove trekken wil ik nu ingaan op enkele beschouwingen van de hand van vooral de theoloog Jan-Heiner Tück⁸. Tenslotte keren wij dan terug naar de encycliek van paus Benedictus. In de korte schets van het laatste oordeel zal het thematiseren van de barmhartigheid Gods centraal staan. God is in dit oordeel immers in Christus Rechter én Redder. Gerechtigheid en

4 Vgl. Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, *Dialectiek van de Verlichting*, Nijmegen 1987.

5 Max Horkheimer, *Die Sehnsucht nach dem ganz Anderen. Ein Interview mit Kommentar von Helmut Gunkler*, Hamburg 1970, p. 11.

6 “Geciteerd in : *Spe salvi*, nr. 42.

7 Vgl. Jan-Heiner Tück, *Christologie und Theodizee bei Johann Baptist Metz. Ambivalenz der Neuzeit im Licht der Gottesfrage*, Paderborn 1999, pp. 155-263.

8 Vgl. Jan-Heiner Tück, “Versöhnung zwischen Tätern und Opfern? Ein soteriologischer Versuch angesichts des Shoahs”, in: *ThGl* 89(1999), pp. 364-381.

genade vormen in het mysterie van Gods liefde een strikte eenheid. De barmhartige genade brengt de gerechtigheid tot voltooiing⁹.

2. Kloof tussen misdadigers en slachtoffers?

De theologie na Auschwitz staat voor de onvermijdelijke vraag: kan de kloof tussen de schuld van de een, de misdadiger, en het leed van de ander, het slachtoffer, overbrugd worden? Is deze kloof wel te overbruggen? Op aarde is nauwelijks nog verzoening mogelijk. De meeste betroffenen zijn reeds dood. Ook wat de nabestaanden betreft wijst men van joodse zijde doorgaans elke verzoening af. Symptomatisch is de sarcastische uitspraak van Simon Wiesenthal, de bekende strijder tegen het de nog levende nazi's: "Vergeef hun niet, want zij wisten wat zijn deden"¹⁰ - een karikatuur op Jezus' woord tijdens zijn passie (Lc. 23, 24).

Een christelijke theologie zal niet bij een dergelijk uitsluiten van elke verzoening kunnen blijven staan. En wel omwille van het universele heilsbetekenis van Christus. Zijn kruisdood en verrijzenis hebben geldingskracht voor alle mensen van alle tijden. Op Golgotha heeft Hij Zich met allen, slachtoffers én misdadigers geïdentificeerd. In Hem heeft de barmhartige liefde Gods Zich over allen uitgestrekt. Hij gaf zijn leven "voor allen"¹¹. De gruwel van Auschwitz bezien vanuit het offer van Golgotha.

Dit systematisch uitgangspunt heeft zijn onmiddellijke repercussie in de benadering van het laatste oordeel. God wil immers allen redden. Zonder opstanding zal geen uiteindelijke gerechtigheid kunnen bestaan; zo werd er immers van onverdachte agnostische zijde weliswaar uitdagend gezegd. Concreet gesproken: kan nu de eschatologische ontmoeting met Christus verlossing brengen óók voor de misdadigers van de Holocaust?

Zal er in die dramatische ontmoeting tussen slachtoffer en dader in het aangezicht van Christus alsnog een, zij het postmortale, verzoening mogelijk zijn? Of, nog concreter: zullen de nazi Adolf Eichmann en het joodse meisje Anne Frank met elkaar verzoend de hemelse heerlijkheid genieten?¹².

9 Vgl. Dirk Ansoerge, *Gerechtigkeit und Barmherzigkeit Gottes. Die Dramatik von Vergebung und Versöhnung in bibeltheologischer, theologiegeschichtlicher und philosophiegeschichtlicher Perspektive*, Freiburg 2009. Een bijna encyclopedisch werk (639 pagina's)!

10 Geciteerd in: Jan-Heiner Tück, "Das Unverzeihliche verzeihen? Jankélévitch, Derrida und die Hoffnung wider alle Hoffnung", in: *IkaZ*, 2004, p. 178.

11 Vgl. Helmut Hoping-Jan-Heiner Tück (red.), *Streitfall Christologie. Vergewisserungen nach dem Shoah* (QD 214), Freiburg 2005.

12 Vgl. F.-J. Nocke, *Eschatologie*, Düsseldorf 1988, pp. 125-134.

Gods barmhartigheid. Zijn liefde is grenzeloos. Gerechtigheid en genade vormen in deze liefde een eenheid. Deze bezit de kracht de misdadiger te brengen tot de waarheid omtrent hemzelf; maar tevens ook tot de afschuwelijke waarheid over zijn perverse relatie tot zijn slachtoffers.

Want in het laatste oordeel zal vooral deze intersubjectieve dimensie van de zonde niet worden vergeten. De beul is een zware zondaar. Hij heeft een enorme schuld op zich geladen ten opzichte van wie zijn naaste hoorde te zijn. In deze geperverteerde verhouding tot zichzelf en de ander, beseft hij ook zijn verbroken relatie met zijn God. Hij komt oog in oog te staan met zijn opperste Rechter.

In deze ontmoeting met de Gekruisigde-Verrezenen staat hem zijn hele levenshistorie voor ogen. Elk mechanisme om zijn schuld te ontvluchten wordt ontmaskerd. Het uur van de waarheid heeft geslagen. De misdadiger wordt vis à vis met Christus direct geconfronteerd met zijn slachtoffers.

Christus heeft Zich immers met hen totaal geïdentificeerd en toont Zich hun pleitbezorger bij de Vader. Hun pijn en lijden zijn in Christus geborgen. De misdadiger ziet in Christus' licht de duisternis die hij heeft aangericht. Hij heeft zijn naasten gemarteld en vermoord. Wie voordien hem indertijd slechts een nummer was, heeft nu een eigen gezicht en een eigen naam.

Maar ook in deze confrontatie blijft de beul zijn vrijheid behouden. Hoe hij dan ook reageert, kunnen wij niet vooraf bepalen. Zal hij zijn schuld inzien? Zal hij in dit oordeel van de rechtvaardige Rechter, tevens zijn barmhartige Redder, een totale ommekeer ondergaan in een oprecht berouw? Zijn vrijheid blijft overeind. De ultieme mogelijkheid om hardnekkig in het kwade te volharden, blijft dus bestaan. Kiest hij prolongatie, de definitieve vastlegging van de hel van zijn zondig bestaan? Verwijdert hij zich dus in een totale eenzaamheid, in een afscheid nemen van God voorgoed? En roept hij zo zijn oordeel over zichzelf af?¹³

Deze mogelijkheid is zeker niet uitgesloten. Gods barmhartige genade is geen "goedkope genade" (D. Bonhoeffer)¹⁴. Alhoewel de christelijke hoop niet mag verzwijgen dat zelfs ook dit van God verlaten-zijn niet aan Christus zelf voorbijgegaan is. Op het kruis heeft Hij immers zelf de diepste Godsverlatenheid ondergaan.

13 Vgl. H.U. von Balthasar, "Gericht", in: *IkaZ* (1980) 227-235. Vgl. ook D. Engelhard, *Im Angesicht des Erlösers-Richters. Hans Urs Von Balthasars Neuinterpretation des Gerichtsgedankens*, Mainz 1999, pp. 294-252.

14 D. Bonhoeffer, *Navolging*, Amsterdam 1964, pp. 13e.v.

Hij is op de plaats gaan staan van allen die zich van God verwijderd hebben. Het is alsof Hij naar de misdaad tot in donkerste uithoek op zoek is gegaan en zich dus ook met de misdadiger in diens absolute eenzaamheid heeft gesolidariseerd. Een theologie van de neerdaling ter helle zoals vooral door Hans Urs von Balthasar uitgewerkt¹⁵, kan ons nog een dieper inzicht verstrekken in de ultieme confrontatie van de Gekruisigde met de zondaar en de macht van de zonde.

Om deze reden mogen wij de hoop koesteren – bij alle niet-zekerweten – dat ook de grootste misdadiger niet onder de last van zijn schuld hoeft te bezwijken, maar verlost kan worden tot de waarheid omtrent zijn eigen zondig verleden. Onvoorwaardelijk door de barmhartige Redder aanvaard, kan hij met dezelfde Christus als rechtvaardige Rechter zijn misdaden onder ogen zien én zijn satanische zelfzucht die over lijken ging, openbreken in berouw en ommekeer. Nogmaals, gerechtigheid en genade komen in Gods barmhartigheid samen! In Hem bestaat geen tweedeling van reddende genade en verwerpende gerechtigheid. In Hem is alleen barmhartigheid, verzoening en vergeving.

Echter, zoals reeds gezegd, een weigering het heilsaanbod van Christus te aanvaarden, is niet uit te sluiten. Van de andere kant, mag men eigenlijk wel aannemen dat de universele heilswil van God zomaar kan mislukken? Origenes' theorie omtrent een eschatologisch herstel van alles in allen ("apokatastasis") oordeelde dat Gods algemene heilswil al bij de verdoemenis van één schepsel als mislukking kon gelden. De christelijke eschatologie heeft echter altijd juist deze twee extremen vermeden: enerzijds het universele heilsoptimisme van Origenes, anderzijds het massaal heilspessimisme van Augustinus¹⁶.

3. Verzoening van de slachtoffers

Hoe is het in een verdere beschouwing gesteld met de verzoening van de kant van het slachtoffer? Zelfs als de beul zich bekeert, dan is het leed en het lijden, het geestelijk gebroken leven van de slachtoffers uiteraard hiermee nog niet genezen. Ook deze hebben behoefte aan verzoening; aan verlossing van bijvoorbeeld hun gevoelens van vijandigheid en wraak. Kan nu de definitieve ontmoeting met Christus in het laatste oordeel ook deze onverloste conditie genezen? Onverlost betekent hier dus niet direct hun eigen zondige status, maar de traumata die zij in hun

15 Vgl. H.U. von Balthasar, "Abstieg zur Hölle", in: Idem, *Pneuma und Institution* (Skizzen zur Theologie IV), Einsiedeln 1974, pp. 387-400.

16 Vgl. W. Breuning, "Apokatastasis", in: *LThK* 1(1993), pp. 823e.v. Vgl. ook Hans Urs von Balthasars verdediging van zijn these omtrent de hoop op een universele verlossing, in: H.U. von Balthasar, *Was dürfen wir hoffen?*, Einsiedeln 1989.

bestaan mee moesten dragen. Kunnen de wonden die er geslagen zijn nog helen?

Ook hier is er maar één antwoord mogelijk? Verzoening kan slechts als een genadegeschenk voortvloeien uit de passie van de Gekruisigde. Deze slachtoffers herkennen hun eigen lijdensgeschiedenis in het lijden van Christus. Dit lijden van de Gekruisigde kan pas alle menselijke lijden omvatten, wanneer wij weer zijn Godsverlatenheid op het kruis in ogenschouw nemen.

De mens geworden Zoon heeft zich op Golgotha geïdentificeerd met alle lijdenden. Aan deze identificatie komt verlossende kracht toe. Hij heeft zelf alle vernedering doorstaan. Op grond hiervan kan Hij de humane waardigheid van alle slachtoffers herstellen. De wonden uit het verleden worden weliswaar niet vergeten. Zij worden echter wel genezen door de steeds grotere barmhartigheid Gods in Christus.

Door de identificatie met Christus verkrijgen de slachtoffers ook een andere verhouding tot de daders. Christus ziet in deze misdadigers – ondanks hun zonden – zijn naasten. Want ook voor hén is Hij gestorven. De slachtoffers worden in deze barmhartigheid mee opgenomen. Zij worden in deze verzoening genezen van hun onverlost bestaan.

Paus Benedictus brengt nu in zijn encycliek een verbinding aan tussen dit laatste oordeel waarin de beslissende rol speelt en een theologie van het vagevuur. Hij noteert hierbij impliciet met instemming de opvattingen van “enkele theologen”, zonder hun namen te noemen¹⁷. Volgens hen zou het “purgatorium” beschouwd kunnen worden als een moment binnen dit “proces” van de mogelijke eschatologische verzoening die binnen het laatste oordeel plaatsvindt. Hiermee maakt de paus zich een belangrijke theologische vernieuwing eigen.

Een keerpunt binnen het eschatologisch discours vormt namelijk de personalisering van wat de “eschata” heette: de “laatste dingen” (hemel, vagevuur, hel) werden als “ruimtelijke lokaliteiten” beschreven. Een vernieuwde eschatologie spreekt daarentegen liever over een persoonlijke ontmoeting met dé “Eschatos”, de Laatste die God in Christus is.

In dit verband wordt de uitspraak van Hans Urs von Balthasar vaak geciteerd: “God is de Eschatos van het scepseel. Voor wie Hem heeft mogen vinden is Hij hemel, voor wie Hem verloren heeft hel, als Rechter is Hij het oordeel en louterend is Hij het Vagevuur. Hij is degene, aan wie het tijdelijke sterft en door wie het tot Hem, in Hem verrijst. Hij is dit echter op de wijze waarop Hij naar de wereld staat toegewend, in

¹⁷ Het zou hier kunnen binnen het Duitse taalgebied kunnen gaan om: K. Lehmann, “Was bleibt vom Fegfeuer?”, in: *IkaZ* 9(1980), pp. 236-243; M. Kehl, *Eschatologie*, Würzburg 1986, pp. 285e.v.

Zijn Zoon Jezus Christus, die de Zelfopenbaring van God is en zo ook de eschata in Zich omvat”¹⁸.

De tekst 1 Kor. 3, 12-15 werd in een neo-scholastieke handboeken van weleer aangehaald als een Bijbelse bewijspplaats van het bestaan van het vagevuur! De tekst: “Of men nu op deze grondslag verder gaat met goud, zilver, kostbare stenen, of hout, hooi en stro, van ieders werk zal de kwaliteit aan het licht komen. De grote dag zal het aantonen, want deze verschijnt met vuur, en het vuur zal uitwijzen wat ieders werk waard is. Houdt het bouwwerk dat iemand optrok stand, dan zal hij loon ontvangen. Verbrandt het, dan zal hij schade lijden; hijzelf zal gered worden, maar, om zo te zeggen, door het vuur heen” (1 Kor. 3, 12-15).

Boeiend hoe paus Benedictus in een prachtige taal gebruik maakt van de beeldspraak in deze Paulustekst om zijn persoonlijke visie op geheel eigen manier te verwoorden. Daarom zal hier in extenso een letterlijk citaat uit de encycliek volgen; te meer ook omdat deze “laatste” pauselijke rondzendbrief te weinig aandacht heeft gekregen, ook wat de eschatologische finale van de christelijke hoop betreft¹⁹.

“De ontmoeting met de Rechter en de Redder is het beslissende moment van het oordeel. Voor Zijn aanblik smelt alle onwaarheid. De ontmoeting met Hem, die ons in het vuur loutert, maakt ons vrij voor het wezenlijke van onszelf. Daarbij kan blijken dat alles wat wij tijdens ons leven opgebouwd hebben enkel stro is, dat het grootdoenerij is en in elkaar stort.

Maar in de pijn van deze ontmoeting, waarin ons het onreine en zieke van ons bestaan geopenbaard wordt, is redding. Zijn blik, de aanraking van Zijn hart, geneest ons in een ongetwijfeld pijnlijke omvorming ‘om zo te zeggen, door het vuur heen’.

Maar het is een zalige pijn, waarin de heilige macht van Zijn liefde ons brandend doordringt, zodat wij eindelijk geheel onszelf worden en daardoor geheel aan God toebehoren. Zo wordt ook de verstrengeling van gerechtigheid en genade zichtbaar: ons leven doet er wel degelijk toe, maar ons vuil bevekt ons niet voor eeuwig, als we tenminste gericht zijn gebleven op Christus, op de waarheid en op de liefde.

Ons vuil is tenslotte al verbrand in het lijden van Christus. Op het moment van het oordeel ervaren en ontvangen wij deze overmacht van Zijn liefde over al het kwaad in de wereld en in ons. De pijn van de liefde wordt onze redding en onze vreugde.

Het is duidelijk dat wij de “duur” van dit louterende branden niet met de chronologische maten van onze aardse tijd kunnen meten. Het omvormende

18 Hans Urs von Balthasar, “Eschatologie”, in: J. Feiner- J.Trütsch-F. Böckle (red.), *Theologisch Perspectief*, Hilversum 1959.

19 Vgl. ook Joseph Ratzinger - Paus Benedictus XVI, *Dood en eeuwig leven*, Tiel 2009, pp. 207-210.

“ogenblik” van deze ontmoeting onttrekt zich aan aardse maatstaven – het is de tijd van het hart, de tijd van “overgang” naar gemeenschap met God in het Lichaam van Christus.

Het oordeel van God is hoop, zowel omdat het gerechtigheid is als omdat het genade is. Als het alleen genade was, waardoor al het aardse er niets meer toe zou doen, dan zou God de vraag naar de rechtvaardigheid schuldig blijven, die voor ons de beslissende vraag is aan de geschiedenis en aan God Zelf.

Als het alleen gerechtigheid was, zou het ten slotte voor ons allemaal alleen maar angst kunnen betekenen. De Menswording van God in Christus heeft beide – oordeel en genade – zo samengevoegd dat de gerechtigheid wordt hersteld; wij maken dus allen werk van ons heil “met vrezen en beven” (Fil. 2, 12). Maar toch laat de genade ons allen hopen en vol vertrouwen tot de Rechter gaan, die wij kennen als onze “Advocaat”, parakletos (vgl. Jn. 2,1)²⁰.

Ben Janssens (1944), priester van het bisdom Roermond, doctoraat in theologie, is docent fundamentele theologie en dogmatiek aan het Grootseminarie Rolduc, het Theologisch Instituut Rolduc en de Catechistenopleiding te Roermond.

20 *Spe salvi*, nr. 47.